

Şerare Yetkin

SULTAN ALP ARSLAN DEVRİNE ÂİD BİR KÜMBET
SÜSLEMESİNİN BAŞKA ÇEVRELERDEKİ ETKİLERİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Sayı 2 den ayrı basım

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI

İstanbul - 1971

D. baş No: 26204

Yer No: 2620.1

SULTAN ALP ARSLAN DEVRİNE ÂİD BİR KÜMBET SÜSLEMESİNİN BAŞKA ÇEVRELERDEKİ ETKİLERİ

Şerare Yetkin

Sultan Alp Arslan'ın 1071 tarihinde Malazgirt'de kazandığı büyük zafer Anadolu'yu Türklere kazandırmıştır. Anadolu'ya bir Türk vatani çehresi veren eserlerin, bu yeni topraklarda yükselmesi, bir buçuk asırlık bir zamanı gerektirmiştir. Bu süre içinde Anadolu'daki yerleşmiş mi'mâri formlarla, Türklerin geldikleri bölgelerden getirdikleri ananevî şekiller birleştirilerek yeni bir senteze varılmıştır. Böylece Anadolu'daki Türk Sanatı zenginleşerek gelişmesini devirler boyunca sürdürmüştür. Bununla beraber özellikle mi'mâri süslemede, Türklerin Anadolu'ya gelmeden evvel yarattıkları büyük mi'mârinin süslemesi asıl kaynak olmuştur. İran'da Büyük Selçuklular'ın mi'mârilerinde tuğla ve stuko malzeme ile yapılan motifler, Anadolu Selçuklularının mi'mârisinde taş ve çini malzemede tekrarlanmıştır. Dış mi'mârde tuğlaların yerini alan taş süslemeleri ile artan abidevî görünüş, iç mi'mârde sırlı tuğla ve mozaik çini süslemelerin kullanılması ile renklenmiştir. Büyük Selçuklular'ın mi'mâri süslemelerinde görülen üslûp bütünlüğü, Anadolu Selçuklu mi'mârisinde daha da zenginleşerek sürdürülmüştür. Teknik değişmekle beraber, aynı motiflerin kullanılmasındaki devamlılık, bu motiflerin şekillendirilmesindeki kaynağın kuvvetine en açık delildir.

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan devrinden kalmış, tarihi bilinen pek az eser vardır. Bunlar içinde en önemlisi şüphesiz son zamanlarda bulunmuş bir kümbettir. Kümbetin kitabesinde tarihi, yapan ustanın ve yapıtiranın isminin belirtilmiş olması, bu devir için önemli bir vesikadır. Yapı tarihî önemi yanında, duvarlarının dışını kaplayan çok zengin çeşitli tuğla süslemeleri ve içindeki kuş figürlü freskleri ile Türk süsleme sanatı bakımından önemli bir kaynak olmasıyla daha da değerlendirilir (Resim. 1-2). Küm-

bet, İran'da bugün Karagan (eski adı ile Harrakan) denilen yerde Kazvin-Hemedan yolu yakınında bir sel yatağı içinde kendinden 29 m. uzaklıkta diğer bir kümbetle birlikte bulunmaktadır¹. Her ikisi de sekizgen plânlı olup köşelerinde yuvarlak kuleler vardır. Kümbetler, bugüne kadar İran'da bilinen en zengin tuğla süslemeye sahip mezar yapılarıdır. Ayrıca her iki kümbetde tarihî kitabe bulunmaktadır. Bu kitabelere göre konumuzla ilgili olan birinci kümbet, Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan zamanında H. 460(1067-68) tarihinde Muhammed bin Mekkî el Zincanî isimli bir usta tarafından inşâ edilmiştir. Yaptıranı da kitabede kalan ve okunabilen harflere göre Abu Said Bijar bin Sad... dır. Kitabe üç satır hâlinde olup, iki tânesi kubbe üstünde, bânî kitabesi ise daha süslü çiçekli kûfî yazı ile kapı üstüne yerleştirilmiştir. İkinci kümbetin kitâbesi dört satırlık olup kapı üstünde yer almaktadır. Okunabildiği kadarı ile, H. 486 (1093) tarihinde Abu'l Ma'ali bin Mekki el Zincanî adında bir usta tarafından Abu Mansur İltayti bin Tekin için inşâ edildiği anlaşılmaktadır². İsimlerinden Türk olduğu anlaşılan bânilerin ünvanları belirtilmemiştir. Fakat bunların Selçuklu hânedanına mensup oldukları yahutta büyük bir emir veya kumandan olmaları kuvvetle mümkündür. İleride, tarihçilerin bu yolda yapacakları araştırmalarla, kaynaklara göre bu şahısların kimliklerini tesbit etmek mümkün olacaktır.

Kümbetleri yapan ustalar ise az bir farkla aynı ismi taşımaktadırlar. Aralarında 26 yıl kadar bir zaman olan bu iki yapıyı yapan ustaların, baba, oğul ve hatta aynı şahıs olması düşünülebilir. Böylece Sultan Alp Arslan zamanından bir uşanın adını daha tesbit etmemiz önemlidir. Sultana karısı tarafından hediye edilen gümüş tepsinin kitâbesinde de Hasan el Kâşânî olarak ustasının ismi belirtilmiştir³. Sultan Alp Arslan zamanında iki sanatkârın adının tespit edilmesi, sanatkâr şahsiyetlerinin belirmediği bu erken devirler için büyük bir kazançtır.

Sultan Alp Arslan zamanında yapılmış olan kümbetin dışını kaplayan

1 D. Stronach-T.C. Young, «Three Seljuq Tomb Towers», *Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies*, Cilt IV, London 1966, s. 1-20.

2 S.M. Stern, «The Inscriptions of the Kharragân Mausoleums». *Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies*, Cilt IV, London 1966, s. 21-27. Prof. Dr. O. Aslanapa, ikinci kümbetteki ismi Abu Mansur bek Elsi bin Tekin olarak okumuştur.

3 A.U. Pope, «A Seljuk silver salver» *Burlington Magazine*, LXIII (1933) s. 223-4. A.U. Pope, «A great find: Alp Arslan's salver» *The Illustrated London News*, Feb. 23, 1935, s. 311.; Bu konuda hazırladığımız bir makale «Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a karısı tarafından hediye edilen gümüş tepsi» adı ile *Sanat Tarihi Yıllığı'nın* IV. sayısında basılmaktadır.

zengin tuğla süslemeler, Türk mi'mârisinde daha sonraki devirlerin mi'mâri süslemelerine kaynak olmuştur. Özellikle Anadolu Selçukluları'nın taş ve çini süslemelerinde bu kümbetin tuğla süslemelerindeki kompozisyonlar tekrarlanmıştır⁴. Sultan Alp Arslan zamanından kalmış bir eserin süslemelerinin Anadolu'daki eserlerde aynen kullanılması, bu bağıntıyı büsbütün değerlendirir ve manalandırır.

Konumuz olan süsleme ise kümbetin ikinci ve beşinci kenarlarında, kubbe kasnağını süsleyen dikdörtgen sahalarda yer alır (Resim. 3). Burada sekizgenlerin kesişmesinden meydana gelen dörtlü düğüm sisteminin sonuza doğru devam eden kompozisyonu görülür (Şekil. 1). Türk süsleme sanatında çok sevilmiş olan bu geometrik motif çeşitli devirlere âid Türk mi'mâri süslemelerinde sık sık kullanılmıştır⁵. Kompozisyondan alınan muhtelif kesitler, bâzan geniş sahaların süslenmesinde, bâzan da bordür süslemeleri için elverişli şekiller ortaya koymuştur. Hatta kûfi yazılarda da düğümlü bağlantılarla dekoratif etki sağlanmıştır.

Bilhassa Karahanlı devri süslemelerinde kullanılışı dikkat çekicidir. XI. yüzyıl sonlarına âid Ayşe Bibi türbesinin süslemelerinde değişik bir şekilde karşımıza çıkar⁶. Karahanlı mi'mârisinin en ilginç yapılarından biri olan bu türbe Türkistan-Sibirya demiryoluna yakın bir yerde Talas mevkiinde bulunmaktadır. Karahanlı hükümdarı olup, Şems-ül Mulûk lâkabı ile tanınan Nasır bin İbrahim'in karısı Ayşe Bibi'ye âiddir. Ayşe Bibi'nin ise Sultan Alp Arslan'ın kızı olması fikri konumuz için de önemlidir⁷.

Bu türbenin duvarları tamamen kare, altı ve sekiz köşeli yıldız ve haç biçiminde terrakottadan yapılmış levhalarla kaplıdır. Levhalar duvarlara

4 Ş. Yetkin, «Anadolu Selçuklularının mimari süslemelerinde Büyük Selçuklulardan gelen bazı etkiler» *Sanat Tarihi Yıllığı II*, İstanbul, 1966-68, s. 36-48. Bu makalemizde konumuz olan kümbetlerin tuğla süslemeleri ile Anadolu Selçuklu mimarisindeki taş ve çini süslemeler arasındaki benzerliğe ilk defa temas etmiştik.

5 Ş. Yetkin, «Some Influences of Great Seljuks on Anatolian Seljuks architectural decoration» *Journal of the Regional Cultural Institute (IRAN, PAKİSTAN, TURKEY)* Cilt 2, No: 4, Tehran 1969, s. 202-204.

6 Y. Yaralov, «Architectural monuments in Middle Asia of the VIII-XIIth centuries», *First International Congress of Turkish Arts (Communications)* Ankara 1961, s. 366-367. Res. 1-2-6-8-17-20-25.

7 O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London-New York, 1971 (Baskıda) Ibn'ün -Esir, El-Kâmil, VIII, Kahire 1357, s. 113 de Sultan Alp Arslan'ın Ayşe adında bir kızı olduğundan bahsedilmektedir. (Yıl. 456 hadiseleri). Selçuklu sultanları Karahanlılarla akrabalık kurmuşlar, Karahanlı prensesleri ile evlendikleri gibi, onlara da kızlarını vermişlerdir. Terken Hatun bunların en meşhurdur.

arkalarındaki birer çıkıntı ile sağlamca yerleştirilmişlerdir. Bu levhalarda çeşitli nebâti dolgular yanında, sekizgenlerin kesişmesinden meydana gelmiş dördütlü düğüm sistemini veren kabartma motiflerle şekillendirme görülür. Özellikle sekiz köşeli yıldız ve haç biçimli levhalarda bu kompozisyonla bütün satıh dolgulanmıştır (Resim. 4). (Şekil. 2). Haç biçimli levhaların tam ortasındaki bu dördütlü düğüm şekli Anadolu Selçukluları'nın saraylarında kullanılan firûze sır altına siyahla boyanmış haç biçimli levhalarda tekrar karşımıza çıkması aynı motiflerin devamlılığına bir delildir. Aynı kompozisyonun, kare ve dikdörtgen levhalar içinde uygulanmış bir şekli de, Kayseri'de Keykubadiye köşkleri hafriyatında çıkarılan çiniler arasında da bulunmuştur⁸.

Bu basit fakat o nispette sağlam geometrik sistem sâde mi'mârî süslemede değil, küçük sanatlarda da geniş bir kullanılış sahası bulmuştur. Save bölgesinde 12-13. y. yılda yapılmış olan Minaî tekniğindeki tabakların esas süslemesinde görüldüğü gibi keramik sanatında da tatbik edilmiştir (Resim. 5-6).

Maden işlerinde de kullanılmış olduğu aynı devre âid bir kalem kutusundan anlaşılmaktadır (Resim 7). Ayrıca bâzı korkuluk levhalarında da zengin bir figürlü plâstik yanında süsleyici unsur olarak yer almıştır⁹.

Böyle küçük sanat eserlerinde de aynı kompozisyonla karşılaşmamız bu motifin yabancı sanat çevrelerinde de süsleme unsuru olarak kullanılmış olmasının sebebinin açıklar. Ermeni sanatındaki taş süslemelerde aynı motife rastlıyoruz. Eklektik bir sanat olan Ermeni sanatında çeşitli sanatlara has motifler bir arada kullanılmıştır. İncelediğimiz motif çok fazla olmamakla beraber bu sanatı da etkilemiştir. 10. y. yıldan kalma Haghpat manastırında 13. y. yıl başlarında yapılmış olan Jamatoun'un narteks kapısında aynı dört düğümlü kesişen sekizgenler kemer çevresinin esas süslemesi olarak görülmektedir (Resim. 8). Ayrıca 13 ve 14. y. yıla âid bâzı Haçkârlarda da karşımıza çıkmaktadır¹⁰.

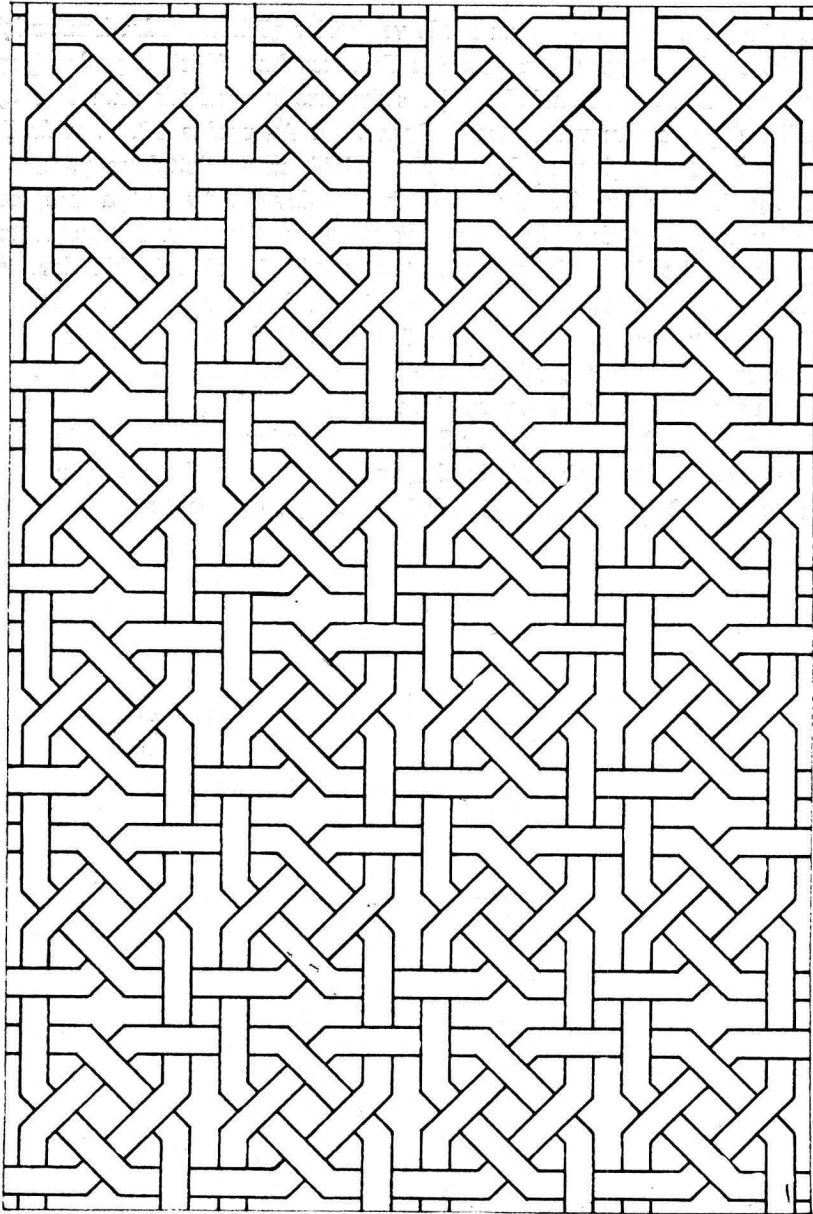
Asıl önemli olan aynı motife, Assisi de San Francesco kilisesinin Giotto tarafından yapılmış olan fresklerinde rastlamamızdır¹¹. Buradaki fresk-

8 O. Aslanapa, *Anadoluda Türk Çini ve Keramik Sanatı*, İstanbul 1965, s. 13-14, Res. 5, 7, Lev. 5-8.

9 E. Baer, «A group of Seljuq figural Bas reliefs» *Oriens*, Cilt 20, Leiden 1967 s. 111-12, Res. VI. H. 703 (1303-4) tarihli olup New York Metropolitan müzesinde.

10 E. Utudjian, *Les monuments arméniens du IVe au XVIIe siècle*, Paris 1967, Res. 87.; J. Baltrusaitis, *Etude sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie*, Paris 1929. s. 9, Res. 7, 25, 31.

lerde kûfi yazılı bordürleri olan perde ve örtüler görülmektedir. Bunlar içinde bilhassa San Damiano da aziz San Francesco'nun ölüsü başında ağlaşan kadınlar freskinde ölünün bulunduğu sedye üzerine serilmiş olan örtü aynı motifli kompozisyonu vermektedir (Resim. 9). Avrupa'da 13. y. yılda Rönesans sanatının başlamasında yer alan büyük usta Giotto'nun yaptığı bu freskte görülen kumaş deseni muhakkak ki o devirde Avrupa'ya ihraç edilmiş olan dokumalardan ilham alınarak yapılmış olmalıdır. Bu motifi taşıyan birkaç Selçuklu eserini yukarıda tanıtmıştık. Ancak Selçuklu devri dokumaları ile ilgili fazla bir malzeme günümüze kadar gelmemiştir. Bununla beraber Giotto'nun eserinde görülen örtüde incelediğimiz kompozisyon büyük bir sadakatle resmedilmiştir. 13-14. y. yıllarda bu motifi taşıyan birçok el sanatlarının ve bu arada dokumaların Avrupaya ihraç edilmiş olması gerekmektedir. İlerdeki araştırmalar Sultan Alp Arslan devrinde yapılmış olan kümbetin tuğla süslemelerinde bulduğumuz bu motifin daha yaygın olarak başka çevrelerde de kullanılmış olduğunu ortaya koyacaktır.

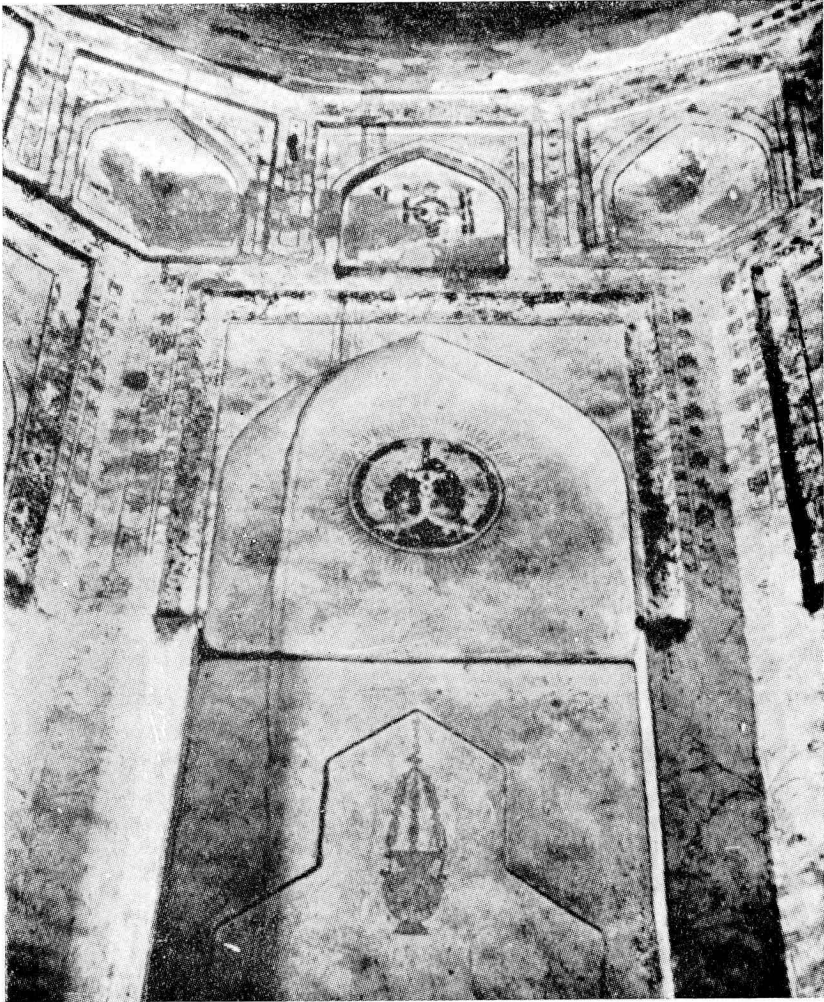
Şekil 1. Sekizgenlerin kesişmesinden meydana gelen dört düğümlü kompozisyonun genel Şeması.

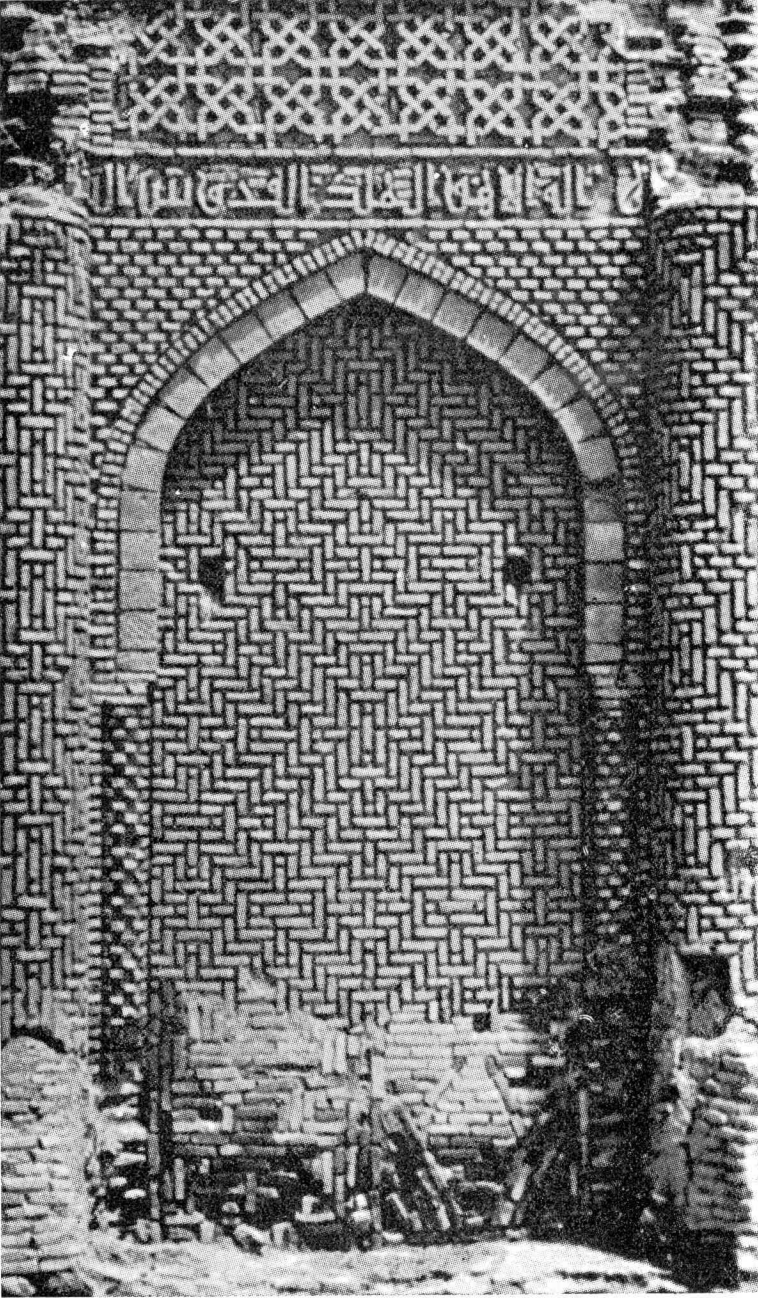
Şekil 2, Ayeze Bibi türbesindeki haç şeklindeki levhanın iç dolgusu

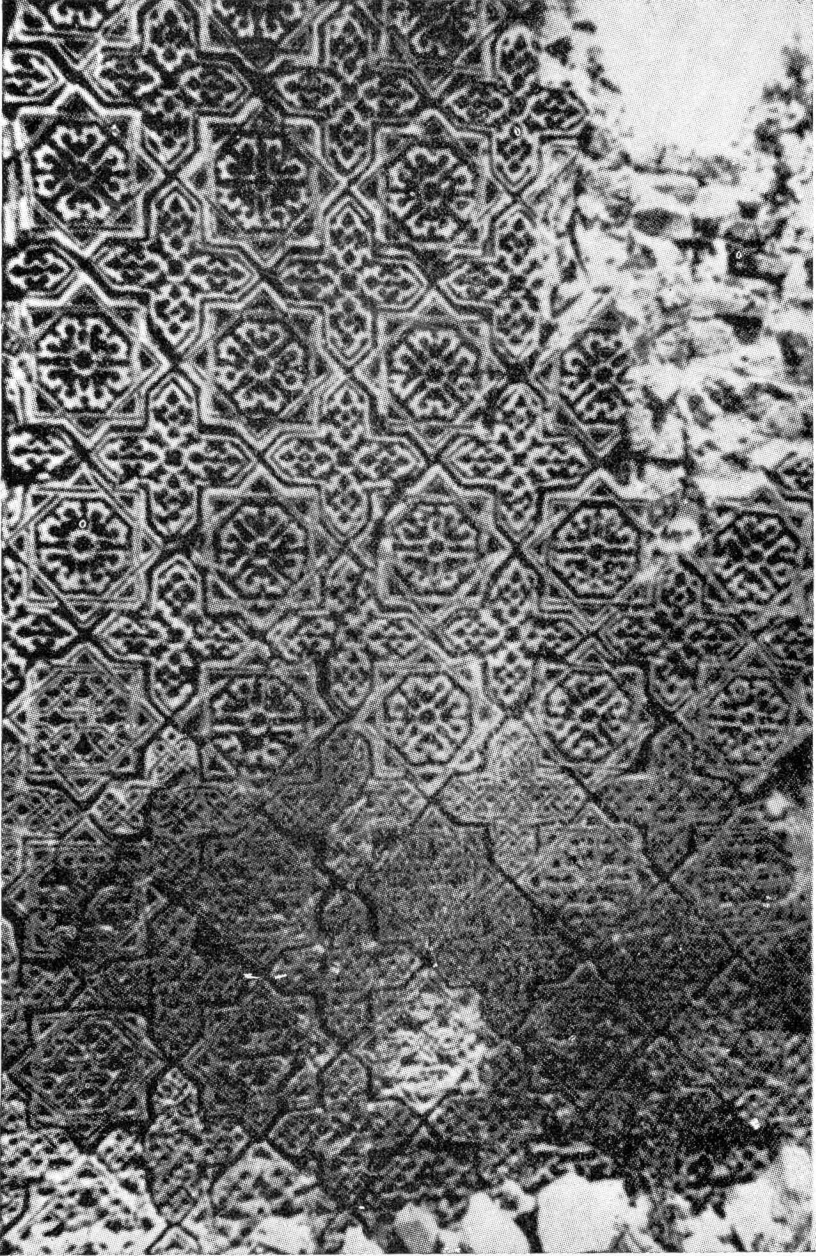
Resim 1. H. 460 (1067-68) tarihli Karagan kümbeti.

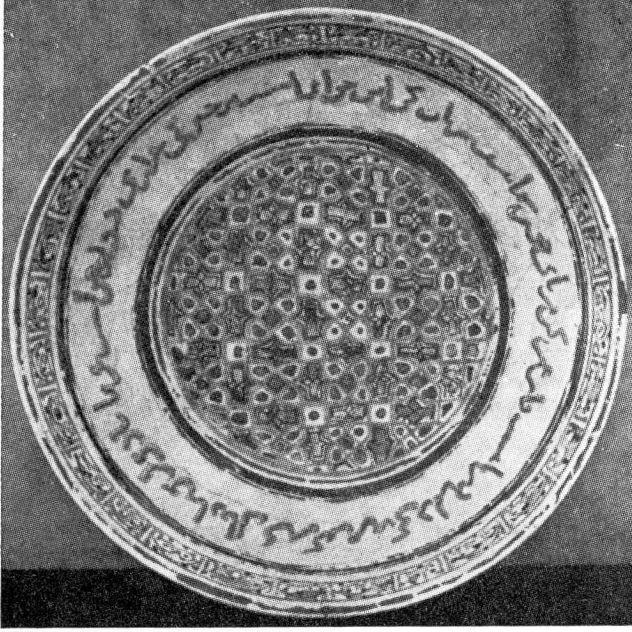
Resim 2. Aynı kumbetin içindeki fresklerden

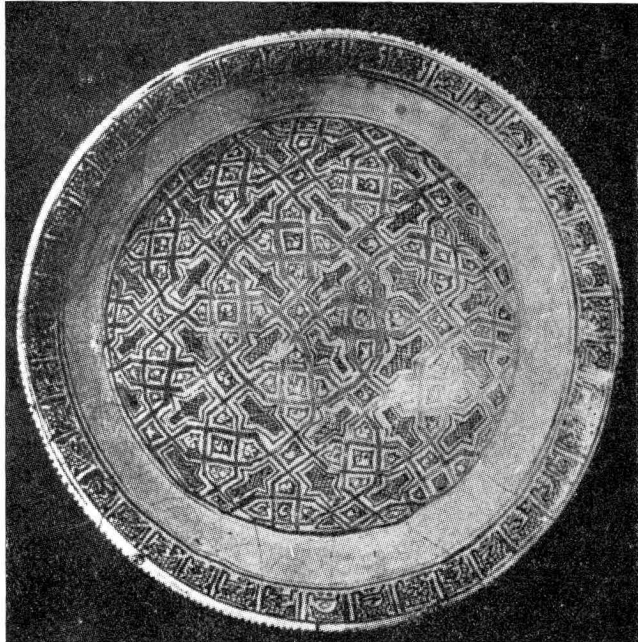
Resim 3. Kûmbetin 5. kenarındaki tuğla süslemeler

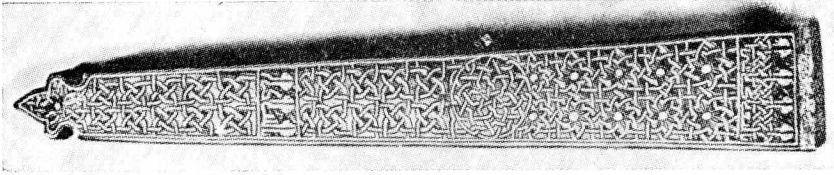
Resim 4. Ayşe Bibi türbesinin terrakota levhalarından

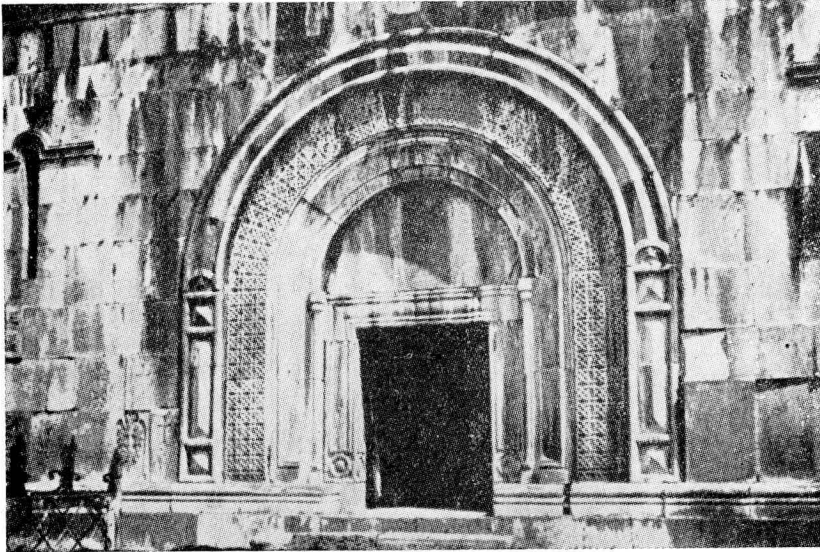
Resim 5. 13. yy. sonlarından Hinaî tekniğindeki tabak, Fitzwilliam Museum, Brauwu koleksiyonu.

Resim 6. 13. yy. sonu 14. yy. başına aid Mi-naî tekniğindeki tabak, J.A. Barlow koleksiyonundan.

Resim 7. Gümüş kakmalı kalem kutusunun arka tarafı, Marquet de Vasselot koleksiyonundan

Resim 8. Haghpāt manastırında Jamatoun kapısı.

Resim 9. Assisi'de San Francisco kilisesinde Giotto tarafından yapılan freskten.